

INHOUD

Voorwoord 9

Hoofdstuk 1

De democratie en het probleem van de *theologia politikē*. Varro, Augustinus, Spinoza en Lefort over de religieuze dimensie van de politieke orde 15

- § 1. Inleiding 15
- § 2. Is politieke theologie achterhaald? 17
- § 3. Varro: de onderscheiding van de theologie 19
- § 4. De drie soorten theologie 20
- § 5. De voorrang van de politieke theologie 21
- § 6. De christelijke afwijzing van de politieke theologie 22
- § 7. Spinoza's politieke theologie: theocratie boven hiërocratie 24
- § 8. Spinoza's herstel van de *theologia tripertita* 26
- § 9. Godsdienst en vrijheid van denken: de betekenis van Spinoza's religiekritiek 29
- § 10. De politieke orde en haar imaginaire grondslag 30
- § 11. Van *potestas Dei* naar *potentia Dei* 32
- § 12. Lefort: de "lege plaats van de macht" en het theologisch-politieke schema 34
- § 13. Lefort, Spinoza en Hegel: voortzetting van een oud schema 37
- § 14. De politiek-theologische dubbelzinnigheid van de moderne democratie 38
- § 15. Tot slot: democratie als negatieve theocratie? 41

Hoofdstuk 2

Gedachten over de democratie als *cultus* 46

- § 1. Inleiding 46

- 6 § 2. De aanwezigheid van het volk in de politieke orde 48
 § 3. Meditatie bij een ontmanteling 50
 § 4. Wat zijn *res mixtae* en *personae mixtae*? 52
 § 5. De koninklijke luister 55
 § 6. Het oppimpen van de politiek en haar spelers 57
 § 7. Politiek en cultus 59
 § 8. Polis en *psyche*: de cultus als ‘transformatiemachine’ 61
 § 9. Volksstemming en cultus: een herinneringsspoor 64
 § 10. De weerzin tegen het cultische 69
 § 11. Cultus van ‘de lege plaats’? 72

Hoofdstuk 3

Het recht op willekeur. Over individu, politiek en soevereiniteit in de overgang van monarchie naar democratie 75

- § 1. De koning als soeverein individu 76
 § 2. Het koningschap verdeeld over de burgers 78
 § 3. Willekeur en de vrijheid van meningsuiting 80
 § 4. Redetwisten over redetwisten 83
 § 5. De bezwering van de soevereiniteit van de mens 84
 § 6. Willekeur en redelijkheid 87
 § 7. De waarde van de willekeur 90
 § 8. Het recht op willekeur aanvaard 93

Hoofdstuk 4

Een apocalyptische eeuw en haar politieke filosofie 96

- § 1. Twee schoolvoorbeelden: Voegelin en Kymlicka 96
 § 2. De apocalyptische geest van de voorbije eeuw 99
 § 3. Over de apocalyptische spanning in de politiek 102
 § 4. Het grote voorbeeld van een apocalyptisch scenario: de Openbaring van Johannes 104
 § 5. Het jaar 1900: een verhaal over de antichrist 109
 § 6. De waarschuwing van Max Weber 112
 § 7. Carl Schmitt: tegen de neutralisering van het politieke 116
 § 8. De wet van deze wereld 119
 § 9. Kernbegrippen van een (apocalyptische) politieke theologie 123
 § 10. Politiek als een strijd op leven en dood 126
 § 11. Vermaatschappelijking van de politiek 128
 § 12. Een ‘Rijk zonder Apocalyps’? 130
 § 13. De postapocalyptische universele homogene staat 134
 § 14. Een democratiserende voorzienigheid 138
 § 15. De ‘apocalyptische’ kern: de beslissing 141

- § 16. Verdediging van de democratie 143
- § 17. En dan de volgende (deze) eeuw... 144

Hoofdstuk 5

In de geest van Hobbes. Soevereiniteit en maatschappelijke orde.

(En verhandeling die eigenlijk over liberale experimenten gaat...) 147

- § 1. Het laatste oordeel en de ontsnapping aan het onherroepelijke 147
- § 2. Het 'hobbeseaanse' moment: de onherroepelijke beslissing als geschenk 149
- § 3. Het onherroepelijke oordeel buiten de theologie? 151
- § 4. De ervaring van de contingentie: bestaansonzekerheid en machtsoverdracht 152
- § 5. Liberale oprispingen en probeersels, oftewel: verdeel en heers 154
- § 6. Systeemtheoretisch tussenwerpsel: traditionele en moderne samenleving 156
- § 7. Geestelijke macht als *potestas indirecta* 160
- § 8. De ambivalentie van de liberale experimenten 162
- § 9. De blinde vlekken in de geest van Hobbes 164

Hoofdstuk 6

Politieke orde, decisionisme en het politiek-theologische probleem.

Een spinozistische beschouwing 168

- § 1. Herdenking van de politieke orde 168
- § 2. De politieke orde als kunstwerk 173
- § 3. De beslissing van en voor de politieke orde 176
- § 4. Politieke orde, fundamentalisme en decisionisme 178
- § 5. De politiek-theologische schakel 180
- § 6. Na de dood van God, de dood van de politiek 186

Hoofdstuk 7

Van Godville naar Dogville. Dogville en het gebrek aan politieke en religieuze vorm 189

- § 1. Het geschenk van maatschappelijkheid 190
- § 2. Geschenk, cultus en offer: politieke theologie in Dogville 191
- § 3. Een diagnose van het sociale leven in Dogville 194
- § 4. Godsdienst in Dogville 196
- § 5. Politiek in Dogville 197
- § 6. De uiteindelijke gevolgen van een onzichtbare kerk 198
- § 7. De afbraak van *decorum* 201
- § 8. De ondergang van de politieke vorm 202

- 8 § 9. De verbreking van het verband tussen immanentie en transcendentie 204
 § 10. Besluit: de wereld van de ‘Godfather’ 206

Hoofdstuk 8

Het theologisch-politieke probleem en de onrechtmatigheid van de moderniteit. Spinoza, Carl Schmitt en Leo Strauss over de politieke betekenis van Gods macht 209

- § 1. Inleiding 209
 § 2. Het antwoord van Schmitt en Strauss op Spinoza’s denkbeweging 211
 § 3. Moderniteit en rationalisering 213
 § 4. De geest en de machine 215
 § 5. De politieke theologie van de moderniteit 216
 § 6. Van de immanentie van Gods macht naar liberalisme? 219
 § 7. De macht van God en de rationalisering van de wereld 220
 § 8. Beoordeling van Schmitts kritiek op Spinoza’s politieke denken 222
 § 9. Het grote misverstand tussen openbaringsgeloof en vooruitgangsgeloof 224
 § 10. De inzet van Strauss’ lezing van Spinoza 226
 § 11. Het denken van de breuk tussen antieke en moderne wereld 227
 § 12. Afsluiting: trouw, partijdigheid en macht 231

Verantwoording 235

Noten 239

Literatuur 271

Register 281

VOORWOORD

De politiek-theologische opstellen in deze bundel vertrekken vanuit een interessante, maar omstreden werkhypothese. De aanname is dat de geschiedenis van het theologische denken en van theologische begrippen, en bovenal de godsdienstige woorden- en ideeënstrijd zelf, een belangrijke ingang biedt om iets te begrijpen van de politieke geschiedenis. Deze samenhang is ook helemaal eigen aan de politieke filosofie, omdat het woord 'theologie' zelf voor het eerst geboekstaafd is in een oude, eerbiedwaardige, wijsgerige tekst: Plato's *Politeia* (379a) – maar ongetwijfeld nog ouder is.¹ Pas later is 'theologie' door christelijke apologeten tot benaming van een eigen wetenschap van goddelijke zaken gemaakt, die duidelijk onderscheiden zijn van politieke zaken. Deze bezetting van het woord theologie (die een Nederlandse uitgeverij ertoe heeft verleid een boek te laten verschijnen over twintig eeuwen theologie, naast een boek over vijfentwintig eeuwen filosofie) neem ik niet klakkeloos over – integendeel. Zoals men een politieke geschiedenis van de religie kan schrijven,² zo kan men ook een religieuze of theologische geschiedenis van de politiek opstellen. Een dergelijke 'politieke theologie', als benadering met zoveel woorden voorgesteld door Carl Schmitt in 1922,³ is zeker geen vanzelfsprekendheid. Maar ook als men de bezwaren tegen deze benadering begrijpt of zelfs deelt, kan ze toch vruchtbaar zijn en tot nieuwe inzichten leiden. Stel dat politiek en religie helemaal niet zulke verschillende sferen zijn, maar minstens een aantal kenmerken delen. En stel dat een maatschappij die politiek en religie scheidt, dit doet vanuit een bijzonder *religieus* gezichtspunt (te weten een bovenal puriteins christelijk perspectief). Wat zouden dergelijke uitgangspunten voor gevolg kunnen hebben voor ons begrip van politiek? En wat zou het kunnen betekenen als men de politiek vanuit een meer paganistisch-Romeinse of een rooms-katholieke bril zou bezien? De opstellen in deze bundel verkennen het gebied dat door deze vragen is geopend. Ze gaan op zoek naar de dieper liggende vooronderstellingen van de

10 manieren waarop we vandaag over politiek denken en spreken. Ze gaan dus veel-
eer over de onderliggende aannames van het politieke debat.

Ik heb voor dit boek een aantal teksten om- en uitgewerkt die nog niet eerder in de Nederlandse taal voor een breder publiek zijn verschenen. Ze maken deel uit van een omvangrijk onderzoek, waarvan fragmenten al eerder zijn gepubliceerd. De lezer zal er baat bij hebben als ik de samenhang kort schets. Voorop staat dat mijn onderzoek zich beweegt op een terrein dat de laatste tien jaar weer uitgebreid aandacht krijgt, zij het helaas niet altijd op goed onderbouwde wijze. Om de haverklap kan men mensen de scheiding van 'staat en kerk' of van 'politiek en religie' horen bepleiten. Dit welbekende beginsel, dat vooral in het Franse *laïcisme* is ontwikkeld, is eigenlijk het minst boeiende onderwerp. Wie in de geschiedenis duikt, ontdekt veel fascinerender zaken, die bovendien meer licht werpen op de hedendaagse politieke cultuur of het ontbreken daarvan. Het thema 'politiek en religie' verwijst bovenal naar de eeuwige spanning tussen de aardse werkelijkheid en de verheven idealen die de mensheid in alle mogelijke varianten tot op de dag van vandaag koestert. Realisten en idealisten houden zich voor de gek als zij zich op één van beide polen menen te bevinden. Het gaat erom hoe idealen werkelijkheid worden en om hoe werkelijk idealen zijn. Van belang zijn de mengvormen, de *res mixtae*, zoals de lezer van dit boek zal blijken. Dat is wat mij eigenlijk het meest treft in de verbinding van 'politiek' en 'theologie': een betoverend en hoogst belangwekkend landschap vol hybride wezens doet zich voor. Voor de zuiveraars die alleen een godsdienst-vrije politiek of een apolitieke godsdienst aanvaarden, zullen dit monsters zijn. Mijns inziens leren deze wezens ons veel meer dan men op het eerste gezicht zou denken over wat het karakter van de maatschappelijke en politieke orde uitmaakt.

Het politiek-theologische vraagstuk draait niet alleen, zoals Leo Strauss⁴ meende, om de onverzoenbaarheid van seculiere politieke orde en orthodoxe openbaringsgodsdienst, tussen lekenstaat en theocratie, maar ook – en in deze bundel vooral – om het probleem van de 'privatisering' van de godsdienst. Dat probleem maakt natuurlijk deel uit van de secularisering en neutralisering van de politieke orde, maar verdient toch bijzondere aandacht. Het is op dit moment de duidelijkste manifestatie van de zuivering van de politiek van alles wat 'subjectief' hoort te zijn. Het probleem is dan wat de betekenis van de politieke orde nog is. Wat is een persoonlijke aangelegenheid? Wat betekent het dat de eenheidstichtende verhalen niet langer in handen liggen van de staat, van een heersende klasse, van een *potestas spiritualis* (geestelijke macht), maar geprivatiseerd zijn? Dat betekent tot het uiterste doorgedacht dat de betekenis van de maatschappelijke en politieke orde uiteindelijk een kwestie is van duiding door de enkeling. De 'ontsubjectivering' van de politiek slaat om in een totale 'subjectivering'. Dat hoeft niet noodzakelijk te leiden tot een kakofonie van inter-

pretaties, want de enkeling doet dat in samenspraak met anderen, vanuit een behoefte aan een meer of minder groot conformisme en in een omgeving waarin het een en ander ondubbelzinnig vastligt. Niettemin is daarmee een historisch unieke constellatie ontstaan. Wat namelijk hoe dan ook ontbreekt, is een interpretatiemonopolie: dat is de toestand waarin we ons bevinden als gevolg van de secularisering.⁵ Al deze opstellen zijn op de een of andere manier pogingen om deze toestand onder woorden te brengen en antwoorden te bedenken op de gevolgen ervan.

In de vele vertogen over ‘secularisering’ neemt mijn politiek-theologische benadering een eigen, aparte plaats in. Charles Taylor onderscheidt in zijn monumentale werk over ‘het wereldlijke tijdperk’ drie opvattingen.⁶ Secularisering kan duiden op de ontkerkelijking: mensen worden ongelovig en verlaten de kerk. Ze kan duiden op een maatschappelijk proces waarin godsdienst één domein wordt naast andere (economie, politiek, wetenschap). En ze kan worden opgevat – Taylors eigen benadering – als een algehele geestelijke omwenteling in de verhouding van de mens tot de wereld: de ontdekking van het innerlijke leven en de eigen persoonlijkheid en authenticiteit. Tegenover deze drie verhalen plaats ik een vierde: secularisering is de voortzetting van theologie met andere middelen.

Ik begin en eindig met nogal ‘academische’ verhandelingen, die vooral op literatuuronderzoek steunen. De lezer kan deze teksten ‘tot later’ bewaren en eerst de andere hoofdstukken lezen, die eerder thematische uitwerkingen zijn dan tekststudies. De eerste twee hoofdstukken hangen in ieder geval wel weer sterk samen. Ze zijn eigenlijk op twee verschillende manieren een uitvoerige uiteenzetting met een hedendaags politiek denker, Claude Lefort, die op indringende maar tegelijk onvoltooide wijze de moderne democratie heeft beschreven in het licht van de geschiedenis van het ‘theologisch-politieke’ vraagstuk. Het eerste hoofdstuk zet allereerst deze geschiedenis in perspectief door Lefort als hoofdfiguur van het heden op één lijn te plaatsen met eerdere theologisch-politieke grootheden: Varro, Augustinus en Spinoza. Ik grijp zo terug op een antiek Romeins begrip van de staatscultus (door Varro beschreven en door Augustinus verworpen als *theologia politikē*, politieke theologie) om deze daarna verder te volgen in de opvattingen van democratie bij Spinoza en Lefort. Mijn onderzoek van de teksten loopt erop uit dat een politieke orde waarin ‘alles’ op losse schroeven staat, waarin elke kwestie ‘open’ is, juist deze ‘nihilistische’ kern (lieu vide; letterlijk: lege plek) zou moeten koesteren als *religion civile* (publieke godsdienst).

De vraag is dan wat democratie zou kunnen zijn als cultus en tegelijk waarom wij moeite hebben om deze erfenis volledig op ons te nemen. Het tweede hoofdstuk voert de lezer onmiddellijk binnen in de spanning rond de democratie, die evenzeer een weerzin laat zien tegen de onzuiverheid van een theatrale,

- 12 cultische opvatting van politieke orde – die niettemin in mijn ogen daarvan een onontbeerlijk element blijft vormen. De onttovering van de politieke orde kan men ook te ver doordrijven tot op het punt waarop de politiek elke glans verliest. In dit hoofdstuk maakt de lezer ook kennis met een andere rode draad in dit boek: de verschillende wijzen waarop men tegen politiek kan aankijken wanneer men ofwel een meer ‘puriteins-protestant’, ofwel een meer ‘rooms’ standpunt deelt. Het draait allemaal om het gevoel voor het woord en het gevoel voor theater – naar mijn idee bij uitstek het domein van *theologia*.

Het derde hoofdstuk draait om een punt dat in meerdere politiek-theologische studies centraal staat: de overgang van monarchie naar democratie, van de soevereiniteit van de vorst naar die van de burgers. Gaan alle voorrechten van de koning over op de burgers? De koning blijkt te besluiten zoals het hem behaagt. Het behagen van de koning is uiteraard voornaam en edel: het is immers de soeverein die beslist en wat de hoogste macht wil is goed (zoals wat God wil, goed is omdat Hij het wil). De besluiten komen voort uit een hoogwaardig wezen. Eigenlijk zouden we dit ook moeten kunnen zeggen van de burgers van een democratie: hun recht op willekeur is niets anders dan de eerbied die wij moeten hebben voor hun besluiten. Maar net zoals bij de koning het geval was, wantrouwen we ook de burger in diens willekeur.

Het vierde hoofdstuk boort een ander theologisch begrip aan dat zijn wereldlijke betekenis kent: het apocalyptische scenario. Niet alleen rond 2000 stond dit begrip weer volop in de aandacht, maar ook bij elke catastrofe (een terroristische aanslag, een tsunami, de opwarming van de aarde) gaan de gedachten van de mensen uit naar de idee van een beslissende eindtijd. De twintigste eeuw is in dit opzicht een merkwaardig tijdperk, althans voor Europa: de eerste helft zouden we apocalyptisch kunnen noemen (de wereldoorlogen, de revoluties, de dreiging met nucleaire vernietiging van het leven op aarde), terwijl de tweede helft post- of antiapocalyptisch heet te zijn. Deze tekst laat zien hoe deze twee gezichten van de twintigste eeuw in de politieke filosofie van dit tijdperk zichtbaar zijn. De inzet is de vraag of politiek wezenlijk ‘apocalyptisch’ is en wat het betekent te menen dat de politiek ‘postapocalyptisch’ is geworden.

Het vijfde hoofdstuk begint bij het ‘Laatste Oordeel’ (een kernwoord in het apocalyptisch scenario), maar voert ons verder in het denken van Hobbes en zijn leer van de soevereiniteit. Dit laatste begrip is voor Schmitt de eigenlijke inzet van zijn ‘politieke theologie’ en verdient een nadere beschouwing. Ik lees Hobbes niet als een verdediger van een absolutistische monarchie (wat hij historisch gezien was), maar als een wegbereider van de hedendaagse maatschappelijke en politieke orde (wat filosofisch interessanter is). Deze orde kenmerkt zich door een scherper wordende erkenning van het onderscheid tussen ‘objectieve’ artificiële sociale systemen en ‘subjectieve’ psychische systemen. Soevereiniteit zou kunnen worden begrepen als de vestiging en bestendiging van deze scheiding:

de mens gehoorzaamt niet meer aan het bevel van een persoon of aan de redenen achter de wetten, maar ‘aan de (voldongen) feiten’.

Het zesde hoofdstuk probeert dit perspectief weer enigszins te nuanceren door opnieuw het theatrale, cultische aspect van de maatschappelijke en politieke orde te onderzoeken, nu meer vanuit een ‘spinozistische’ analyse van het onderscheid tussen de ‘natuurlijke’ en de ‘politieke’ betrekkingen tussen mensen (*potentia*, scheppende kracht, en *potestas*, beheersende macht). De erkenning van de politieke orde kan niet alleen de aanvaarding van het voldongen feit van een maatschappelijk systeem zijn, maar steunt op een geestelijke dimensie. Die brengt ons weer terug bij het politiek-theologische vraagstuk en de kwestie hoe dit zich in een christelijke cultuur heeft omgevormd. We wenden ons ook tot het gnostische element in de christelijke traditie: het individu dat zijn heil niet meer bij de politiek zoekt maar elders, en de politiek veeleer als demonische constructie verwerpt.

Het zevende hoofdstuk kan men lezen als een poging het ‘protestante’ (of beter: ‘puriteinse’) en het ‘katholieke’ element in de westerse politieke cultuur te benoemen. Ik doe dit door een vrijmoedige interpretatie van de film *Dogville* van Lars von Trier (een uitleg die waarschijnlijk meer ‘ziet’ dan erin zit). Het verhaal dat deze film vertelt, bevat veel verwijzingen naar het theologisch-politieke vraagstuk, wat al rechtvaardiging genoeg is om er in dit boek aandacht voor te vragen. De christelijke en apocalyptische symboliek van de film verwijst uitdrukkelijk naar de Verenigde Staten van Amerika en maakt Lars von Trier tot de cineastische politieke theoloog van deze tijd.

Het achtste en laatste hoofdstuk ten slotte is – zoals gezegd – meer een ‘academische’ uiteenzetting met drie belangrijke auteurs die schreven over het ‘theologisch-politieke vraagstuk’: Benedictus de Spinoza, Carl Schmitt, Leo Strauss. De kern van het verhaal is de vraag wat de betekenis is voor het begrip van de politieke orde van de transformatie van het begrip van God en Gods macht in de zeventiende en achttiende eeuw (van joods en christelijk theïsme via deïsme naar een naturalistisch atheïsme of pantheïsme). Deze tekst komt tot een ontdekking die nog niet verder uitgewerkt is, namelijk dat deze betekenis alles te maken heeft met de trouw aan een traditie. Trouw wil in dit geval zeggen: men is gebonden aan een bepaalde overlevering en de dragende personen daarin en bovenal aan een persoonlijke godheid, waardoor de inhoud van het denken heteronoom ingekaderd is. De bevrijding van het denken uit zijn traditionele kluisters (zoals de verlichting beoogt) kan dan ook geduid worden als ontrouw en verraad. Dat maakt de moderniteitsdiscussie ook gevoelsmatig zo beladen, zoals we wederom kunnen meemaken in de confrontatie tussen het ‘verlichte’ Westen en een traditionelere cultuur als de islam.

De hoofdstukken van dit boek, alhoewel geschreven als betrekkelijk op zich staande betogen, lenen zich toch voor een lezing van voor naar achter: de ele-

- 14 mentale zaken komen in het begin naar voren en worden geleidelijk aan verder uitgewerkt. Niettemin heb ik ook het zelfstandige karakter van de hoofdstukken gehandhaafd, zodat elk ervan apart kan worden gelezen. Dat betekent dat de lezer die het boek in zijn geheel doorleest, met enige onvermijdelijke herhalingen te maken krijgt. De tijd is helaas nog niet rijp voor een stelselmatig en strak opgebouwd betoog over het politiek-theologische vraagstuk. Dit boek is hopelijk een goede stap in die richting.

Marin Terpstra
Nijmegen, december 2010